

Др Марица МАЛОВИЋ - ЂУКИЋ*

ЦРНА ГОРА У ВРЕМЕ ЦРНОЈЕВИЋА У ДЕЛУ ЈОВАНА ТОМИЋА**

Јован Томић је највећи део својих научних радова посветио прошлости Црне Горе од XV до XVIII века. На освиту XX века објавио је велику студију о Црнојевићима (Ивану, Ђурђу и Скендербегу) у XV и почетком XVI века у *Гласу* Српске краљевске академије LVIII, LX, LXII за 1900. и 1901. годину. Издао је грађу о Црнојевићима у наведеном периоду, која је објављена у *Сјоменику* XLVII за 1909. годину. Сам аутор је навео у предговору да је грађу искористио у поменутој студији, изузев неколико докумената.¹ Наведена студија донела је врло много новог за познавање историје Црне Горе, њеног вазалног односа и пада под турску власт. Изгледа да му је од владара Црнојевића најомиљенији био Ђурађ, или је о њему имао највише података, па је његову личност и владавину приказао са много детаља. Томић је истакао у уводу студије *Црнојевићи и Црна 1479-1528* да је време Ивана Црнојевића и његовог сина Ђурђа у Црној Гори и њен пад под турску власт и појава Скендербега Црноје-

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту САНУ, Београд.

** Рад је прочитан на Округлом столу "Јован Томић - живот и дело" 16. и 17. маја 1995. у Новој Вароши. Округли сто организовали су Историјски институт САНУ и Дом културе "Јован Томић" Нова Варош.

¹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1479-1528 год.*, Београд 1901, 14-20. Међутим, наведена грађа није исцрпно искоришћена у оном делу кад говори о унутрашњој организацији државе и власти у време Ивана, Ђурђа и Скендербега Црнојевића. Грађа из *Прилога* је коришћена само онолико уопштено колико је сам аутор дао о наведеном проблему у поменутој студији о Црнојевићима. Изворну грађу коју је донео Јован Томић детаљно и свестрано ће анализирати и допунити је другим изворима (турски, домаћи - повеље) каснији истраживачи који су се бавили истом проблематиком и на тај начин допунити Томићево дело. - М. Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд, 1997, 278-281. Он ту детаљно расправља о органима власти у малој области Црнојевића пред крај XV века. *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 330-332 (И. Божић); *Црна Гора*, Београд 1976, 166-175 (С. Ђирковић); *Историја српског народа II*, Београд 1982, 421-424 (М. Благојевић, М. Спремић); Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953, 30-52.

вића, који је добио на управу санџакат - Црну Гору, од посебног значаја за правилно схватање историје Црне Горе после тог времена.²

У овом раду приказаћемо владавину Ивана, Ђурђа и Скендербега Црнојевића у Црној Гори од 1465. до 1530.

Владавину Ивана Црнојевића Томић је поделио на два периода. Први део обухвата време од 1465. до 1479. године. То је Иваново преузимање власти у Црној Гори, закључење мира између Млечана и султана Мехмеда II и његово бекство из Црне Горе (1479). Други део је Иванов повратак из Италије 1481. па до смрти 1490. године. Сам аутор је нагласио да је други део владе Ивана Црнојевића обрађен исрпније од првог, јер је од пресудног значаја за разумевање каснијег периода историје Црне Горе од XVI до XVII века.³ У овом раду обрађена је углавном политичка историја Ивана Црнојевића и његових синова (Ђурђа и Скендербега). Млетачке хронике, извештаји и дипломатска грађа из Државног архива у Венецији били су од пресудног значаја у Томићевом стварању ликова владара Црнојевића, посебно у њиховим односима према Млетачкој и Турској. Унутрашњу политику Црнојевића приказао је веома штуро на основу млетачких и, делимично, домаћих извора. Још је Владимир Ђоровић уочио недостатак у раду Јована Томића - некоришћење которске и дубровачке грађе. "Посебно се тај недостатак осетно истиче у студији о Црнојевићима. Ова студија мада веома важна и корисна у многим се осећа као непотпуна", наглашава Владимир Ђоровић.⁴

Томић је један од оних историчара који су раскрстили са романтичарским схватањем историје и придружио се критичкој историографији, која почиње с Иларионом Руварцем. На основу млетачких извора Томић је дошао до закључка да је Црна Гора у доба Ивана и Ђурђа Црнојевића била у вазалном односу према Турској. Они су водили самосталну унутрашњу политику, док је спољна била резервисана за Турску.⁵

² Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479-1528 год.*, Глас Српске краљевске академије LVIII (1901) 144.

³ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, 145-146.

⁴ В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 83.

⁵ До новијег времена протезала се полемика о томе да ли је Црна Гора била под турском влашћу. До појаве дела Илариона Руварца (*Монитенеџрина прилозици историји Црне Горе*, Земун 1899) преовладало је мишљење у историографији о Црној Гори да је сачувала самосталност после пада осталих наших држава под турску власт и да није била никада под турском влашћу. После одласка Ђурђа Црнојевића из Црне Горе власт је прешла на црногорске владике од 1516. до 1697, а од тада на владике из породице Петровића. Иларион Руварац је доказао у наведеном делу да је Црна Гора у XVI и XVII веку била под турском влашћу. Мада је било и пре појаве дела Илариона Руварца спорадичних мишљења да је Црна Гора била под турском влашћу у XVI и XVII веку (К. Јиреček, *Černa Hora u Ottuv Slovník Naučný*, VI díl, Prag 1893, 602-612; Fr. Miklosich, *Die serbischen Dynasten Crnojević*, Wien 1886). Мишљењу Илариона Руварца придружио се Јован Томић, заснивајући своју подршку на млетачким изворима који су до тада били непознати. Томић је то доказао и у овом делу којим се ми бавимо (*Црнојевићи и Црна Гора*) и другим радовима, који нису предмет нашег рада. Овим проблемом нећемо се више бавити, јер се њиме исрпно позабавио Бранислав Ђурђев (*Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 17-29). Он је упоредио супротстављена мишљења и полемике

Због таквог става оштро га је напао Лазар Томановић,⁶ који је, прецењујући своје врло скромне снаге, покушао да умањи научне резултате Јована Томића. Он је написао нову студију о Ивану Црнојевићу, у којој је само претресао Томићеве закључке. Настојао је, по сваку цену, да докаже да је Иван-бег био независан од Млечана и Турака. Лазар Томановић није познавао изворе, користио их је посредно, па није могао да обави правилну и потпуну анализу. Ђоровић истиче: "у том претресању он на извесним местима има право - Томић је неке поступке Иванове гледао и приказивао сувише под сугестијом млетачких извештаја; писао је о извесним акцијама без ближег познавања самог земљишта, које би му дало кључ за извесна правилнија извођења, - али, у основи, Томановићево резоновање више се оснива на патриотским претпоставкама, него на поузданим изворима"⁷ Владимир Ђоровић је посебно указао на дело Константина Јиречека "који се Црнојевићима бавио веома мало, могао је у својој Историји да донесе неколико важнијих допуна и даде неколико корисних сугестија".⁸

У овом раду покушаћемо да прикажемо научне резултате Јована Томића и да укажемо на дела савремене историографије, која допуњују и понегде исправљају научни допринос у Томићевој студији. Протекао је скоро један век од појаве Томићевог рада. Проширио се круг извора (каторска, дубровачка, турска, нова млетачка грађа, и други домаћи извори - повеље), које није или није довољно користио Јован Томић.

Томићева расправа компонована је тако да се састоји из три дела. У првом делу студије осим општег назива "Црнојевићи и Црна Гора" и предговора (стр. 143-146) налазе се и поднаслови: Иван Црнојевић. Друго доба владавине у Црној Гори /1481-1490/ (стр. 147-200); поглавље II носи назив Ђурађ и Стеван Црнојевић /1490-1500/ (стр. 65-152) и III поглавље је Скендербег Црнојевић /1514-1528/ (стр. 47-111).

У првом делу поменуте расправе Томић је приказао веома кратко први део владе Ивана Црнојевића. То је време када су односи с Млечанима били добри. Он је добио млетачко грађанство 1474. Активно је учествовао као млетачки савезник у одбрани Скадра 1474. године од Турака. Приказао је страх Сињорије у Венецији од турских продора и губитак млетачких територија у Албанији (Кроје - 1478) и поновни долазак Турака под Скадар. Млетачка Република се војно припремала и успешно одупирала турским нападима под Скадром, а истовремено радила на дипломатском плану да склопи мир са Турцима. Истина, Томић не каже зашто је влада у Венецији тако поступала и да ли је то радила због лоших извештаја скадарског кнеза Антонија да Лезе, на које је указао Иван Божић и који нису били тачни, да тобоже недостаје храна и муниција и да одбрана Скадра нема више услова за наставак борбе. Тако је мир склопљен пре предаје града Турцима 4. јануара 1479, који је Мехмед II ратификовао 23. јануара 1480 (стр. 161-169). Иако је активно учество-

које су се водиле до новијег времена.

⁶ Л. Томановић, *Иван Црнојевић госиодар зейски*, Цетиње 1900.

⁷ В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, 84.

⁸ В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, 83; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 401-406.

вао у одбрани Скадра, Иван Црнојевић није узет у обзир у мировном уговору. Томић то објашњава тим што су Млечани поступали тако и са другим учесницима.⁹ Иван Божић скренуо је пажњу да Томићево излагање о турско-млетачким преговорима није тачно, јер је засновано на млетачким хроникама.¹⁰ Томићево излагање о првој и другој опсади Скадра је конфузно и измешано (стр. 148-158).

Из једног млетачког одговора Ивану Црнојевићу из 1474. сазнаје се да су Млечани обећали да га признају под условом да им даје 700 дуката као што је плаћао Турцима. Према томе, Иван је плаћао Турцима харач, али се не зна од када, можда од 1465, али то није чинио 1474.¹¹ Зато га је Мехмед II 1479. сматрао својим одбеглим харачарем. Иако су га Млечани сматрали својим службеником, он им више није био потребан, јер су се измирили с Турцима. Турци су у њему видели свог обласног господара, који се самостално споразумевао с Турцима, прихватао а потом раскидао обавезу да плаћа харач, приметио је Божић.¹² Одредбе мировног уговора из 1479. само су уопштено дате у Томићевом делу. Општа одредба према којој су се Турци обавезали да ће напустити све поседнуте млетачке земље, иначе је тешко спровођена и није се односила, према султановом схватању, на Горњу Зету, како саопштава Иван Божић.¹³ За време турске опсаде Скадра, Иван је изгубио Жабљак, али је задржао све остале поседе на десној страни Мораче. Чим су турски опуномоћеници преузели Скадар, да не би Млечани на време поставили тумачење уговора, велике турске снаге из скадарске околине кренуле су против Ивана и његове војске и успеле су да потисну његове снаге. Он је био принуђен да напусти земљу (стр. 162-163).

Томић ништа не говори о организацији турске власти на поседнутом подручју, као ни о завођењу млетачке, односно прихватању или о отпорима турској власти.¹⁴

Томић наводи како се Иван, након протеривања из земље, у почетку склонио у Венецију, а одатле "негде даље", а за породицу не зна где је. Међутим, данас се зна да се био склонио у Апулију, са породицом и дворском властелом, где му је краљ Феранте пружао помоћ за повратак у земљу.¹⁵ Томић говори и о неком рођаку Ивана Црнојевића који се био склонио на млетачку територију (Котор), те да је упао у Црну Гору да би дигао устанак, да је ослободи од Турака, али му је покушај пропао. Приказао је граничне спорове Млечана и Турака, те признавање Млечанима Грбља и Паштровића, које им је у априлу 1481. потврдио Мехмед II, тако да Млечани нису били заинтересовани за његов повратак (стр. 164-166). Ивану се пружила шанса након смрти Мехмеда

⁹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LVIII, 160-162, нап. 37.

¹⁰ *Историја Црне Горе 2/2*, 317 нап. 11 (И. Божић).

¹¹ М. Спремић, *Турски итрибуџари у XIV и XV веку*, ИГ (1970), 30 нап. 58 види старину литературу.

¹² *Историја Црне Горе 2/2*, 317 (И. Божић).

¹³ *Историја Црне Горе 2/2*, 317 (И. Божић).

¹⁴ *Историја Црне Горе 2/2*, 317-318 (И. Божић).

¹⁵ *Историја Црне Горе 2/2*, 322 (И. Божић).

II (3. маја 1481) и избијања немира у Турској међу браћом Бајазитом и Џемом. Томић је приказао синхронизовани повратак Ивана Црнојевића и албанских великаша Леке Дукађина и Ивана сина Скендербега у Албанију. Томић каже да не зна колико је трајала Иванова борба с Турцима, на који је начин водио и када је завршио. Томић говори о победи Ивана Црнојевића над турским одредима од 1500 коњаника и толико пешака. Према Томићевом казивању, Иван је 1482. признао султанову власт над Црном Гором и остао управљати њом под заштитом Турака (стр. 167-175). Међутим, из дела савремене историографије сазнају се појединости о Ивановом повратку у земљу.¹⁶ Иван Црнојевић је био у Дубровнику у јуну 1481. Када се вратио у Зету, однео је победу над Турцима у септембру 1481. После освајања земље одмах се поставило питање како је одржати, пошто су сукоби између Бајазита и Џема били завршени. Бајазит је, већ 22. јуна 1481, био победник. На његовој страни је био румелијски беглербег. Ивана Црнојевића су дате околности приморале да се измири са султаном и призна његову власт. Једино се тако могао одржати у Црној Гори. И Млечани су журили да потврде мир из 1479. са новим турским царем, што су учинили у јануару 1482. Иван Црнојевић се потчинио Бајазиту II најкасније до средине 1482, примивши обавезу да плаћа 700 дуката годишње харача, колико је давао Мехмеду II. Од тог времена титулисан је као султанов санџакбег и војвода.¹⁷

Зетски господар је био самосталан у својој земљи, а спољну политику је водила Турска. "Мала Црна Гора остала је тако, пред крај XV века, последња оаза некадашње моћне и велике српске државе, оаза у којој се још одржала извесна самосталност домаћег владара".¹⁸

О организацији власти и духовном животу у Ивановој држави Томић веома мало саопштава. Истина, он каже "да се Иван посветио уклањању племенских сукоба, распри, уређењу унутрашњих прилика и поклонио пажњу цркви, те односима с Млечанима" (стр. 180-181).

Пошто су Турци освојили Доњу Зету, Иван се повукао у Црну Гору, где је себи за престоницу изабрао Цетиње. Томић сматра да му је 1482. престоница била Цетиње, а не Обод. Он даље констатује да му је престоница, пре 1479, био Жабљак, а кад се вратио у Црну Гору да је то било Цетиње.¹⁹ Међутим, данас у науци преовладава мишљење да је Иван после повлачења из Жабљака боравио у Ободу (Ријека Црнојевића), који је утврдио 1475, где је издао, 4. јануара 1485, оснивачку повељу Цетињском манастиру.²⁰ Након турских продора склонио се и од

¹⁶ *Историја народа Јужославије I*, Београд 1953, 467; *Историја Црне Горе 2/2*, 324 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 416-417 (М. Благојевић, М. Спремић).

¹⁷ *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 2, *Историја Црне Горе 2/2*, 325 нап. 5 (И. Божић); *Историја српског народа I*, 418 (М. Благојевић, М. Спремић).

¹⁸ *Историја Црне Горе 2/2*, 325-326 (И. Божић).

¹⁹ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LVIII, 180-181 нап. 66.

²⁰ Fr. Miclosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Graz* 1964 (репринт) 530-534; Б. Шекуларац, *Цетињски лешојиис*, Цетиње 1993, 66; *Историја Црне Горе 2/2*, 326-331, 345, нап. 13 (И. Божић) где Божић опширно расправља о томе.

Млечана, повлачећи се све више у брда и за своје седиште изабрао село Цетиње, где су се налазили стари баштински поседе Црнојевића. У њему је подигао двор, манастир и цркву посвећену рођењу Богородице, и тако је испунио свој завет дат у Лорету. Градња је завршена почетком 1485, јер је већ 4. јануара дао манастиру оснивачку повељу. Према својим скромним могућностима обдарио је манастир поседима и приходима које су његови наследници увећавали. Тако је Иван, градећи манастир на Цетињу, зидао седиште зетске православне митрополије, и на тај начин стварао основне услове за њен опстанак и рад. Тада је на Цетињу био митрополит Висарион.

Томић је приказао опширно граничне спорове између Ивана Црнојевића и Млечана. Једна мешовита комисија повукла је границе и на тај начин решила граничне спорове у Грбљу и Паштровићима. Иван се одрекао неких својихседа и Млечани су му обећали трибут од 600 дуката. Између Млечана и Ивана Црнојевића долазило је и даље до сукоба због Иванових солана, па и до прекида трговачких веза, чиме су обе стране биле погођене. Солане су припале Ивану када су повучене границе између млетачких и Ивановихседа. Долазило је до крвавих обрачуна у граничним областима између Иванових и млетачких поданика (стр. 184-188). Млечани нису против Ивана Црнојевића отворено иступали, већ су подносили тужбе султану против његовог "поданика и санцака". Иван је био обавештен, од стране Порте, да мора надокнадити све штете Млечанима (стр. 188-194). Иван је своје приходе убирао од поданика, од својих добара, од царине при увозењу млетачке робе и од соли. Односи с Млечанима поправили су се пред крај Ивановог живота, када је, уз султанову дозволу, тражио за сина жену Јелисавету из познате породице Ерице. Иван је умро пре него што је снаха стигла на Цетиње 1490.

У историјској науци постојала су различита мишљења о томе колико је синова имао Иван Црнојевић. Јован Томић је претресао све изворе и литературу и утврдио да је Иван имао три сина: Ђурђа, Стефана и Станишу, које је прихватила и савремена историографија. Иван Црнојевић је, као и други балкански господари, који су били вазали Порте, морао да пошаље султану свог сина Станишу, 1485. и он је примио ислам и добио име Скендербег (стр. 65-70, нап. 91).

Томић придаје велики значај Млетачкој Републици, односно њеној влади и живој дипломатској активности њених посланика на Порти, да Ђурђа Црнојевића прихвате за владара у Црној Гори. Султан се сложио са личношћу Ђурђа Црнојевића, па се млетачко страховање показало неоснованим. Не би се могло прихватити мишљење Јована Томића да се Ђурађ одржао на власти захваљујући млетачком заузимању на Порти.²¹ Била је неоснована нада да ће нови зетски господар поверовати да га на власти одржава благонаклоност Републике и да ће се без колебања сложити са свим њеним захтевима. Преговоре које је водио Марко Беазан (секретар Републике) били су безуспешни. Млетачки захтеви су били да Ђурађ испуни Ивановог обећања о враћању заузетог земљишта,

²¹ *Историја Црне Горе* 2/2, 337 нап. 7 (И. Божић).

накнаду штете, те да неће ништити погодбе о соланама (стр. 73-75). Ђураћ се није сматрао обавезним да Которанима било шта враћа, јер се позивао на султана, који га је "увео у посед свега онога што је његов отац држао".²² Томић је приказао добре односе између Ђурђа и Млечана у прве две године његове владе. У прилог томе наводи да је Ђураћ крајем децембра 1492. купио у Будви, на млетачкој територији, пола куће, једно кућиште, врт, неколико винограда и два комада обрадиве земље. Куповину је обавио Ђурђев кефалија Новак (стр. 77-78).

Томић опширно говори о Ђурђевом заузимању млетачког земљишта у Грбљу почетком 1493, где је градио куће и насељавао своје поданике. Млетачки протести из Котора влади у Венецији стигли су у августу 1493. Млетачки провидур у Котору порушио је све куће које су Црногорци били подигли у Грбљу, Ђураћ их је поново подизао. Сенат је саветовао да се те куће до темеља поруше, али без велике буке. Није био за отворене сукобе са Ђурђем, да се не би изазвао султан, већ је саветовао да се млетачко подручје сачува уз мање буке и демонстрације. Како се спор завршио не зна се, јер о томе нема података. Зна се једино да су се после Ђурђевог одласка 1496. појавили Турци и поставили захтев да им се преда све што су Црнојевићи држали, па чак и оно на шта су само полагали право.²³

Томић је приказао Ђурђа не само као вешта ратника и политичара већ и као љубитеља књиге. Он је основао прву ћирилску штампарију код јужних Словена. Јован Томић је детаљно описао и расправљао, на основу дотадашњих извора и литературе, о настанку штампарије: месту где је радила (Обод или Цетиње), одакле је увезена, цела или само део основног механизма, а слова и украси (вињете) су домаће производње, као и о броју штампаних црквених књига. Он је сматрао да је ћирилска штампарија увезена цела из Венеције на Цетиње и да је Ђураћ није са собом однео у Венецију када је побегао 1496, већ само повео калуђере који су штампали црквене књиге. На Цетињу су, по мишљењу Томића, штампани само Осмогласник и Псалтир. Одласком Ђурђа и калуђера у Венецију престала је да ради штампарија (стр. 80-86, нап. 106, 107). Данас у науци преовладава мишљење да је седиште штампарије било на Цетињу и да није увезена цела, већ само део основног механизма, а слова и украси су домаће производње, по угледу на српске рукописне књиге.²⁴ Томић је приказао коректне односе између Ђурђа и Стефана до 1496, "чак је многе послове радио договорно са млађим братом Стеваном", те да је владавина Црнојевића била понекад у договору са племенским гларварима. До разлаза међу браћом (Ђурђем и Стефаном) и губитка самосталности дошло је 1496. Изгледа да је свему томе претходило укључивање Ђурђа Црнојевића у противтурске планове које је водио Карло VIII. Томић је опширно изнео све појединости о будућем савезу који је био уперен против Турске. У њега су ушли, осим Филипа VIII, и

²² *Историја Црне Горе* 2/2, 337 (И. Божић).

²³ *Историја Црне Горе* 2/2, 337 (И. Божић).

²⁴ *Историја Црне Горе* 2/2, 338-343 нап. 10 и 13 (И. Божић) где наводи опширну литературу.

његов изасланик у Млецима Филип де Комин (познати мемоариста), Константин Аријанит, који је побегао од Турака из Албаније у Италију. Он је био ујак Ђурђу и Стефану Црнојевићу, па се претпоставља да су били укључени и његови сестрићи. Константин Аријанит је у овом савезу био веома значајна личност, јер је устанак требало почети у Албанији. У тајне преговоре укључили су и драчког архиепископа Марина. За ове планове сазнао је Бајазит II и решио је да раскрсти са непоузданим вазалима у које улази и Ђурађ Црнојевић, који се више није могао одржати у Црној Гори. Тада се од њега одвојио брат Стефан и стао на страну Порте. У касну јесен 1496, Стефан је донео Ђурђу султанову поруку да дође на Порту или да у року од три дана напусти земљу. Ђурађ се одлучио за последње и покупио породицу, да би са сто коњаника дошао у Будву, а одатле бродом даље за Венецију, где је стигао децембра 1496 (стр. 88-94). Тако је област без потреса готово нечујно изгубила самосталност. Након Ђурђевог бекства из Црне Горе 1496, Турци су посели његову територију и 1497, заузели Грбаљ. Узалуд су Млечани водили преговоре на Порти, да им се уступе његови поседе уз новчану надокнаду; ако је Ђурађ плаћао Турцима 1000 дуката млетачка влада је нудила још једну 1000, што значи 2000 дуката. Тако Томић посредно саопштава да је Ђурађ Црнојевић плаћао трибут Турцима 1000 дуката годишње (стр. 95-100, нап. 130).

Стефан Црнојевић је остао у земљи, очекујући да ће га султан прихватити као обласног господара. Надање Стефаново је било узалудно. Турци су трпели његово присуство како би лакше власт узели у своје руке. Стефан Црнојевић није имао никакве власти у новембру 1498, наводи Томић речи которског провидура: "да је скадарски санџакбег добар и погодан човек, али је рђав субаша који управља Црнојевићевом земљом".²⁵ Стефану су остављени породични земљопоседи разбацани по многим селима које је он држао до 1499. године.²⁶ Тако је цела територија, коју је до 1496. држао Ђурађ Црнојевић, за коју се чврсто везује име Црна Гора, прикључена скадарском санџаку.²⁷

Томић је детаљно приказао тежак избеглички живот Ђурђа Црнојевића и његове породице. Посебно је истакао бедан живот његове супруге и деце након Ђурђевог напуштања Италије. Пошто је Ђурађ стигао у Венецију био је послат у Равену, где је добио војну службу. Удаљавање Ђурђево из Венеције у Равену Томић доводи у везу с млетачко-турским преговорима о враћању млетачких поседа око Котора. Ђурађ Црнојевић због сукоба с млетачким властима био је затворен у Венецији, јер је био "у дослуху с Турцима", према млетачким хроникама, ка-

²⁵ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LX, 105.

²⁶ Стефан Црнојевић је вероватно био међу хиландарским монасима под именом Марко поменут 1500. Он се као монах из угледне владарске породице нашао у улози заштитника не само Хиландара већ и осталих светогорских манастира. (А. Фогић, *Хиландар и српско њлемсџиво њосле њада Десџоџовине*, Хрошћанска мисао 9-12 (1997) 48-50.)

²⁷ Б. Ђурђевић, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 30-31; *Историја српског народа II*, 429 (М. Благојевић, М. Спремић).

ко саопштава Томић. После неколико месеци ослобођен је уз посредовање француског краља и Константина Аријанита. Ђурађ је изгубио сваку наду да ће уз помоћ Венеције и западних држава поново владати својом територијом и покушао је да то оствари помоћу Турака. Почетком 1500. Ђурађ Црнојевић је кришом напустио Италију и доспео до скадарског санџакбега Фериса, с којим је повео преговоре о свом преласку на султанову страну. У марту исте године био је на Порти, где је водио преговоре са султаном о повратку територије. Према млетачким хроникама, како наводи Томић, није могао испунити султанове захтеве "да прво доведе овамо своју жену и децу", па је тако добио само један тимар у Анадолији с годишњим приходом од 25.000 аспри. Од новембра 1503. нема више вести о Ђурђу Црнојевићу.²⁸ Тако је завршена политичка каријера последњег самосталног зетског господара (стр. 92-132).

Јован Томић ништа не говори о унутрашњој организацији власти у Ђурђевој држави. Из његовог дела се не види колики је простор заузимала држава Ивана и Ђурђа Црнојевића и како је губила одређене делове своје територије. Није му била доступна тада турска грађа, односно дефтери из друге половине XV и почетка XVI века, који показују како се ширила турска власт на рачун Иванове и Ђурђеове земље. Иван Божић је сазнао, из једног млетачког документа, о Ивановом обраћању Млечанима 1474, да се његова држава простирала од Крушева до Острога.²⁹ Попис скадарског санџака из 1485.³⁰ показује које су области освојили Турци, а изгубили Црнојевићи. Тада су се под турском влашћу налазили крајеви Пипера, Куча, Хота и Бјелопавлића. Граница између Иванове и турске територије ишла је између Пјешиваца и Бјелопавлића дуж Зете и Мораче. Турски дефтер из 1497. показује које су области пале у руке Турака у периоду 1485-1497, када су завели непосредну власт у Црној Гори.³¹ Граница према Херцеговини дата је у Цетињском летопису, у коме се сачувала повеља Ивана Црнојевића од 17. јула 1471.³² Међутим, њен датум се није могао уклопити у историјске догађаје, те је померен у 1481. пошто се Иван Црнојевић вратио из прогонства. Без обзира на то да ли је повеља аутентична или не, границе су тачно наведене и ишле су до тремеђе Херцеговине, Бјелопавлића и Пјешиваца такозваном "међом Вука Манитога", зидом који се до данас сачувао, а затим граница иде између Пјешиваца и Бјелопавлића долином реке Зете. Бјелопавлићи су пре 1477. припадали турској Херцеговини, док су

²⁸ *Историја Црне Горе 3/1*, Титоград 1975, 24 (Ј. Станојевић). Станојевић сматра да је Ђурађ Црнојевић живео на свом спахилуку у Анадолији до 1514.

²⁹ *Историја Црне Горе 2/2*, 310 (И. Божић).

³⁰ S. Pulaha, *Defteri i registrimit te sanxhakut te Shodres i vitit 1485 I*, Tiranë 1974, 119-133. Подгорица, Жабљак и Медун су били под турском влашћу, јер су и они пописани у овом дефтеру (стр. 134-135). Бранислав Ђурђев сматра да је први турски попис Црне Горе био 1497, и увезан заједно са рукописом скадарског дефтера из 1485. (Б. Ђурђев, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-беџа Црнојевића I*, Сарајево 1968, 11).

³¹ *Историја Црне Горе 2/2*, 331-332 (И. Божић).

³² Б. Шекуларац, *Цетињски летопис*, 65; *Историја српског народа II*, 409 (И. Божић).

пре 1485. били у склопу скадарског санџака.³³

За време Ивана и Ђурђа Црнојевића Црна Гора је имала извесну самосталност за коју је плаћала Турској трибут од 700 (за време Ивана Црнојевића), односно 1000 дуката (за време Ђурђа Црнојевића), како смо већ навели. Када је 1496. Ђурађ Црнојевић напустио земљу, на власт је дошао његов брат Стефан, али само за кратко, јер је већ крајем 1498. Црна Гора припојена скадарском санџакату, а он је добио баштинске поседе Црнојевића, као турски спахија.

Посебно поглавље у историји Црне Горе је долазак у Црну Гору муслимана Скендербега Црнојевића, као турског намесника, који добија на управу санџакат Црну Гору, која је издвојена из скадарског санџаката. Према Томићевом мишљењу, Скендербег Црнојевић је дошао у Црну Гору 1514. и остао до 1528. када се губе вести о њему.³⁴ На основу нових података, сазнаје се да је био у Црној Гори већ 1513, као и да је управљао Црном Гором до 1530, закључио је, на основу дубровачке грађе, Богумил Храбак.³⁵ Томић је приказао односе Скендербега и Млетачке Републике у свим појединостима. Све спорове са Млечанима Скендербег је решавао мирним путем. Спорови су избијали око граница, пребега и соли. Млетачки провидури у Котору, који су ту остајали по 16 месеци, приказали су Скендербега као охолог, поткупљивог, усталом као и све друге санџакбегове, али изгледа да је он у похлепи и грамзивости предњачио, јер је которска благајна остајала без новца, због дарова који су слати Скендербегу Црнојевића.³⁶ Томић је приказао брижан однос Скендербега Црнојевића према снахи, удови и деци брата Ђурђа који су живели у Венецији. У току своје владавине често је слао писма млетачкој влади да финансијски помогне снаху и њену децу, а посебно братанца Константина.³⁷ Они су били у врло тешком материјалном положају од када је Ђурађ Црнојевић напустио Млетачку. Скендербег им је слао материјалну помоћ (у храни) када су његови посланици одлазили у Венецију.

О унутрашњој организацији у Скендербеговој држави Томић не говори ништа, само је истакао да је према становништву био добар и да им није дирао у веру.³⁸ Међутим, на основу турске грађе (дефтера), као и сталне интервенције Скендербега код Млечана, око пребега, то јест бежања његових поданика на млетачку територију због тешког живота у његовој држави, као и немира који су избијали у Санџакату и који су у крви угушени у његово време,³⁹ не могу се прихватити Томићеви горе

³³ А. Аличић, *Поименичан њојис санџака вилајетџа Херџеџовина*, Сарајево 1985, 67-69; С. Пулаха, нав. дело, 123-125; *Историја српског народа II*, 409 нап. 10, види старију литературу (И. Божић).

³⁴ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXI (1901) 54-56 нап. 226, 106-109.

³⁵ Б. Храбак, *Дубровачке вести о Скендербегу Црнојевићу и Црној Гори под његовом влашћу*, *Анали Хисторијског института у Дубровнику VI-VII (1957-59) 420-422, 431-433.*

³⁶ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXII, 62-99, 102-103.

³⁷ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXII, 98; *Исти, Прилози за историју Црнојевића*, 46-48.

³⁸ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас LXII, 99.

наведени закључци.

Прошло је скоро цело столеће од када је Томић написао своју студију о Црнојевићима. Од тада до данас истраживања о Црнојевићима у целини или о појединим сегментима из њиховог живота и рада су напредовала. Проширило се круг извора (турска, дубровачка и которска грађа) и то је допринело да се прошире сазнања, па су неки закључци у делу Јована Томића померени. Његови резултати служили су као основ за нова истраживања о династији Црнојевића.

Marica MALOVIĆ-DUKIĆ

*MONTENEGRO IN THE TIME OF THE CRNOJEVIĆI
AS PORTRAYED IN THE WORK OF JOVAN TOMIĆ*

The Summary

In his study of the Crnojević family, Jovan Tomić examined the rule of Ivan, Đurađ and Skenderbeg Crnojević in Montenegro from 1465 to 1530. Tomić based his work partly on domestic but chiefly on Venetian sources (chronicles, reports, and diplomatic documents from the State Archive of Venice). Probably because the majority of information at his disposal concerned the second Crnojević ruler, Tomić described in most detail the personality and rule of Đurađ Crnojević.

The article at hand compares Tomić's findings with those based on modern historical research. Sources drawn upon have been extended (e.g., seldom-used Turkish documents have been consulted as well as sources from Kotor and Dubrovnik). As a result, some of Tomić's conclusions have been modified and supplemented. This is not unexpected, given the fact that an entire century has passed since the appearance of Tomić's original work.

³⁹ *Историја Црне Горе 3/1*, 29-30 (Г. Станојевић); Б. Ђурђевић, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 38-48; *Историја српског народа II*, 430 (М. Благојевић, М. Спремић).